ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

[Προλόγισμα] 11

Ἀδυσώπητη ζωή. «Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας» 13

Πεπρωμένη νύχτα. «Ὁ Ξεπεσμένος Δερβίσης» 23

Ἀναπάντεχα Χριστούγεννα 32

Τὸ προοίμιο τοῦ «Λαμπριάτικου Ψάλτη»
καὶ ὁ κόσμος τῶν διηγημάτων 41

Νεράιδες καὶ μαῦρα κούτσουρα 52

Τρανὴ ἔσται γλῶσσα μογιλάλων. «Τὸ Χριστὸς Ἀνέστη
τοῦ Γιάννη» 64

Χριστιανισμὸς ὑπὸ τοὺς διατόρους ἤχους
τῆς γκάιντας. «Ἡ Νοσταλγία τοῦ Γιάννη» 72

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρθρογραφία
τοῦ Παπαδιαμάντη 76

Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ *Μεγάλος Κανόνας*. Μιὰ
διαφωνία μὲ τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο 98

Μυστικὴ συνάντηση κορυφῆς 105

Τριανδρία 109

Μετὰ ἀπὸ ἑκατὸν ἕντεκα χρόνια. Θωμᾶ Γόρδωνος
Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως 115

Παπαδιαμάντης μεταφρασμένος
«γιὰ παιδιὰ καὶ νέους» 119

Ὁ Παπαδιαμάντης ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ
στὰ ἑλληνικὰ 128

Παπαδιαμάντης καὶ Δημαράς. Τὸ νόημα
μιᾶς ἀπόρριψης 142

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος καὶ ἡ Ὀρθόδοξη
ἑρμηνευτικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη 168

Ἐκδοτικὸ σημείωμα 183

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἔχω γράψει κατὰ καιροὺς διάφορα κείμενα, ποὺ ἄλλα ἔχουν δημοσιευτεῖ καὶ ἄλλα ὄχι. Διαλέγω ἐδῶ ὁρισμένα ἀπὸ αὐτά, τρία ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀδημοσίευτα. Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀπὸ τὸ Ψαλτήρι*:* Ἀπὸ τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ ἀπὸ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων, νῦν ἀναστήσομαι λέγει Κύριος (Ψλ *11(12),6). Καὶ σὲ πρόχειρη ἀπόδοση: «Ἐπειδὴ ταλαιπωροῦνται οἱ φτωχοὶ καὶ στενάζουν οἱ κατατρεγμένοι, τώρα ἐγὼ θὰ σηκωθῶ λέγει Κύριος». Ὁ στίχος ἄρεσε στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν θυμᾶται δύο φορὲς στὰ διηγήματά του. Ὁ κόσμος τῶν πενήτων εἶναι ὁ κόσμος του. Οἱ φτωχοὶ καὶ κατατρεγμένοι, οἱ ἀδύναμοι καὶ εὐάλωτοι ἄνθρωποι. Ξέρει νὰ ἀκούει τὸν στεναγμό τους. Ὁ στεναγμὸς αὐτὸς στὰ διηγήματά του δὲν μένει ἀπαρηγόρητος.*

Οἱ παραπομπὲς στὰ κείμενα τοῦ Παπαδιαμάντη γίνονται στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου (Δόμος, 1981-1988), μὲ τρεῖς ἀραβικοὺς ἀριθμούς: ὁ πρῶτος παραπέμπει στὸν τόμο, ὁ δεύτερος στὴ σελίδα καὶ ὁ τρίτος στὸν στίχο. Τὸ βιβλίο χρωστάει πολλὰ σὲ συζητήσεις μὲ τὴ Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, τὸν Λάμπρο Βαρελά, τὸν Γιάννη Δημητρακάκη, τὴ Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου καὶ πρωτίστως τὸν Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο. Τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

ΑΔΥΣΩΠΗΤΗ ΖΩΗ

«Τὸ Μυρολόγι τῆς φώκιας»

Σὲ ἕναν διάσημο πίνακα ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μπρέγκελ τὸν Πρεσβύτερο (1525/30-1569) –τὸ ἔργο εἶναι ἀνυπόγραφο καὶ ἀχρονολόγητο– καὶ ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ Musée d'Art Ancien τῶν Βρυξελλῶν, βλέπουμε, σὲ πρῶτο ἐπίπεδο, ἕναν γεωργὸ νὰ ὀργώνει τὸ χωράφι του, σὲ δεύτερο, ἕναν βοσκὸ νὰ βόσκει τὸ κοπάδι του, ἀπὸ κάτω τὴ θάλασσα νὰ ἁπλώνεται γαλήνια, ἕναν ψαρὰ νὰ ψαρεύει μὲ καλάμι, μιὰ γολέτα καὶ ἄλλα πλεούμενα νὰ βολταντζάρουν, στὸ βάθος ἀριστερὰ τὴν πόλη, δέντρα, θάμνους, πουλιά. Χαρὰ Θεοῦ. Ὅταν διαβάσεις τὸν τίτλο τοῦ πίνακα –ἐξαιρετικὸ παράδειγμα καὶ τοῦτος ὁ πίνακας, ὅπως καὶ ἄλλοι τοῦ ἴδιου ζωγράφου, γιὰ τὴ σημασία τοῦ τίτλου καὶ στὴ ζωγραφική–, τότε προσέχεις καλύτερα καὶ βλέπεις μιὰ λεπτομέρεια ποὺ διαφορετικὰ δὲν θὰ τὴν πρόσεχες ἴσως καθόλου ἢ δὲν θὰ τῆς ἔδινες τὴ δέουσα σημασία: τὰ πόδια ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ πνίγεται στὴ θάλασσα. Ὁ τίτλος ὑποδεικνύει, ἐπιπλέον, καὶ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἔργου. Ἀναφέρομαι προφανῶς στὸν πίνακα *Ἡ πτώση τοῦ Ἰκάρου*. Ὁ πίνακας, ὁ μόνος τοῦ μεγάλου Φλαμανδοῦ μὲ μυθολογικὸ θέμα, ἀντλεῖ τὴ θεματικὴ ὕλη του, μᾶς λένε οἱ μελετητές, ἀπὸ τὶς *Μεταμορφώσεις* τοῦ Ὀβιδίου

(VIII, 183-235), ὅπου καὶ ὁ ψαρὰς ποὺ ψαρεύει μὲ καλάμι καὶ ὁ βοσκὸς (pastor) καὶ ὁ ζευγὰς (arator) (στ. 217-218).

Ὁ Μπρέγκελ γνωρίζει ὅσο κανεὶς ἄλλος νὰ ζωγραφίζει τὴ φρίκη καὶ ἄν, ἐπὶ παραδείγματι, στὸν *Θρίαμβο τοῦ θανάτου* βλέπουμε, στὴν πιὸ ἀποκρουστικὴ ἐκδοχή του, τὸ ἀδυσώπητο πρόσωπο τοῦ θανάτου, στὴν *Πτώση τοῦ Ἰκάρου* βλέπουμε τὸ ἀδυσώπητο πρόσωπο τῆς ζωῆς, τῆς ζωῆς ποὺ προχωράει ἀδιάφορη γιὰ τὸ κακὸ ποὺ συντελεῖται γύρω της, γιὰ τὸν πόνο καὶ τὸν θάνατο τοῦ ἄλλου. «Κανένα ἀλέτρι δὲν σταματάει γιὰ τὸν θάνατο ἑνὸς ἀνθρώπου», λέει μιὰ φλαμανδικὴ παροιμία, τὴν ὁποία οἱ ἑρμηνευτὲς συνδέουν μὲ τὸν ἐν λόγῳ πίνακα.

Ὁ διάσημος πίνακας ἀποτέλεσε τὸ θέμα τῆς δεύτερης ἑνότητας τοῦ ἕξοχου ποιήματος τοῦ Ὤντεν «Musée des Beaux Arts» (1938) –ἡ πρώτη ἀναφέρεται σὲ ἕναν ἄλλο πίνακα τοῦ ἴδιου ζωγράφου, τὴ *Σφαγὴ τῶν νηπίων*–, τὸ ὁποῖο ἔχουμε τὴν τύχη νὰ τὸ διαβάζουμε στὰ ἑλληνικὰ μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Σεφέρη καὶ ἀπὸ τὸν Λορεντζάτο.[1] Ἀντιγράφω τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ ποιήματος στὴ νεότερη μετάφραση τοῦ Λορεντζάτου:

---

[1] Γιῶργος Σεφέρης, *Ἀντιγραφές*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ἴκαρος, Ἀθήνα 1978, σ. 128-129· Szymborska – Brueghel – Auden, *Δυὸ πίνακες, δυὸ ποιήματα*, μτφρ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, Δόμος, Ἀθήνα 1999, καὶ σήμερα Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μεταφράσεις*, Ἴκαρος, Ἀθήνα 2014, σ. 141-142. Ἡ πτώση τοῦ Ἰκάρου ἔγινε ποίημα καὶ ἀπὸ τὸν Οὐίλλιαμ Κάρλος Οὐίλλιαμς «Landscape with the Fall of Icarus», ποὺ περιέχεται στὴ συλλογὴ *Pictures from Brueghel and Other Poems*, New Direction Books, Νέα Ὑόρκη 1962. Βλ. πρόχειρα William Carlos Williams, *Selected Poems*, Penguin, 1976, σ. 212, καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση, «Τοπίο μὲ τὴν πτώση τοῦ Ἴκαρου», Νάσος Βαγενάς, *Ἡ πτώση τοῦ ἑπτάμενου*, Στιγμή, Ἀθήνα 1989, σ. 60.

Στὸν Ἴκαρο τοῦ Μπρέγκελ, γιὰ παράδειγμα: ὅλα ἕνα γύρω
Τὴ συφορὰ μὲ ἀπόλυτη ἄνεση πῶς τὴν ἀποδιώχνουν – ὁ ζευγὰς μπορεῖ
Καὶ νὰ τὸ γρίκησε τὸ πάφλασμα, τὴν κραυγὴ τὴν ἐγκαταλειμμένη,
Ἀλλὰ γι' αὐτὸν ἡ ἀποτυχία δὲ στάθηκε σημαντική· ὁ ἥλιος ἔλαμψε
Καταπῶς ἔπρεπε νὰ λάμψει ἀπάνω στὰ λευκὰ ποδάρια τὰ χαμένα
Στὸ πράσινο νερό· καὶ τὸ ἀκριβοφτιαγμένο λεπτόγραμμο σκαρὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶδε
Κάτι γιὰ θάμπωμα: ἕνα παιδὶ νὰ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανό,
Κάπου εἶχε προορισμὸ νὰ φτάσει καὶ συνέχισε γαλήνια τὸ ταξίδι του.

Αὐτὸς ὁ πίνακας μοῦ ἔρχεται στὸν νοῦ κάθε φορὰ ποὺ διαβάζω ἢ ἀναλογίζομαι τὸ «Μυρολόγι τῆς φώκιας»,[2] γιατὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως καὶ ὁ Μπρέγκελ, χωρὶς νὰ ὑψώσει οὔτε μιὰ στιγμὴ τὴ φωνή του, μιλάει γιὰ τὴν ἀδυσώπητη δύναμη τῆς ζωῆς, ποὺ δὲν τὴ σταματάει κανένας πόνος καὶ κανένας θάνατος, ποὺ τραβάει

[2] Γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴ φλαμανδικὴ-ὁλλανδικὴ ζωγραφική, βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Ἡ διηγηματογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἡ ὁλλανδικὴ ζωγραφική», *Πρακτικὰ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη* (Σκιάθος, 20-24 Σεπτεμβρίου 1991), Ἑταιρεία Εὐβοϊκῶν Μελετῶν/Δόμος, Ἀθήνα 1996, σ. 457-468, σήμερα στὸ βιβλίο της *Τὸ σχοίνισμα τῆς γραφῆς. Παπαδιαμαντ(ολογ)ικὲς μελέτες*, Gutenberg, Ἀθήνα 2014, σ. 53-67. Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν ἐπιχειρῶ ἐδῶ κανενὸς εἴδους τέτοια συσχέτιση, ἀλλὰ προσφεύγω ἁπλῶς σὲ ἕναν πίνακα τοῦ Μπρέγκελ, προκειμένου νὰ φωτίσω καλύτερα τὸ νόημα ἑνὸς παπαδιαμαντικοῦ διηγήματος.

τὸν δρόμο της δίχως σταματημό, πιὸ σκληρή, ἔχεις τὴν ἐντύπωση πολλὲς φορές, καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν θάνατο. Τὴν ἔσχατη ὥρα τοῦ θανάτου ἢ τὴ στιγμὴ τοῦ μεγάλου πόνου, θέλεις ἡ φύση καὶ ἡ ζωὴ νὰ σταματήσουν γιὰ λίγο τὴν κανονικὴ πορεία τους, νὰ συμπονέσουν καὶ νὰ συμμεριστοῦν ἤ, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε μὲ τὸν τρόπο τοῦ δημοτικοῦ μοιρολογιοῦ, τὰ βουνὰ νὰ βουρκώσουν καὶ τὰ πουλιὰ νὰ πάψουν νὰ κελαηδοῦν τὸν Μάη. Ὁ κόσμος ὅμως καὶ ἡ ζωὴ εἶναι τροχὸς ποὺ γυρίζει ἀσταμάτητα καὶ ἀσυμμέριστα. Ἡ ἀθώα Ἀκριβούλα πεθαίνει καὶ ὅλα συνεχίζονται σὰν νὰ μὴν ἔχει συμβεῖ τίποτε: ἡ γολέτα ἐξακολουθεῖ νὰ βολταντζάρει, ὁ μικρὸς βοσκὸς ἐξακολουθεῖ νὰ φυσᾶ τὸν αὐλό του καὶ ἡ γρια-Λούκαινα ἐξακολουθεῖ τὸν δρόμο της «ἐπιστρέφουσα κατ' οἶκον» καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ θρηνολογεῖ περασμένους θανάτους. Ὅλα τραβοῦν τὸν κανονικὸ δρόμο τους, ἀνελέητα κανονικό. Ἡ ἐννιάχρονη Ἀκριβούλα πνίγεται δίπλα τους καὶ δὲν τὸ παίρνει εἴδηση κανείς. Κανεὶς δὲν συμμερίζεται τὴν ἀγωνία τοῦ θανάτου της. Μήτε θὰ βρεῖ κανεὶς τὸ νεκρὸ κορμάκι της, ἀφοῦ πρόκειται νὰ γίνει τὸ δεῖπνο τῆς φώκιας.[3]

Ὁ θάνατος, ὁ «χάρος ὁ ἀχόρταστος», εἶναι ὁ ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου. Ἀνὰ πᾶσα στιγμὴ ἐπικείμενος, ἔρχεται σὰν τὸν κλέφτη μέσα στὴ νύχτα, αἰφνίδιος, ἀπροσδόκητος, στὰ καλὰ καθούμενα. Ἐνεδρεύει παντοῦ. Ἡ ἴδια ἡ ζωή, μᾶς λέει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ «Μυρολόγι», μοιάζει νὰ εἶναι μιὰ καλοστημένη παγίδα θανάτου, οἱ πιὸ θελκτικὲς

[3] Βλ. Χριστόφορος Μηλιώνης, «Τὸ δεῖπνο τῆς μικρῆς φώκιας», *Σημαδιακὸς κι ἀταίριαστος*, β΄ ἔκδοση συμπληρωμένη, Οἱ Νεώτεροι γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη/Νεφέλη, Ἀθήνα 2002, σ. 35-41.

πλευρές της εἶναι θανατερὰ βρόχια. Ἂν ὁ Ἴκαρος τοῦ Μπρέγκελ τιμωρεῖται ὡς ἀνυπάκουος, ἀσύνετος ἢ ὑπερφίαλος, ἡ Ἀκριβούλα εἶναι ὁλότελα ἀθῶα. Πηγαίνει νὰ βρεῖ τὴ μάμμη της, «νὰ παίξῃ ὀλίγον εἰς τὰ κύματα», γοητεύεται ὅμως ἀπὸ τὸν ἦχο τῆς φλογέρας, ὁ ὁποῖος καλύπτει τὸ μοιρολόγι τῆς γρια-Λούκαινας, καὶ ξεστρατίζει.[4] Χαίρεται νὰ ἀκούει τὸν αὐλὸ καὶ «νὰ καμαρώνῃ τὸν μικρὸν βοσκόν», καὶ αὐτὸ τὴν ὁδηγεῖ στὸν θάνατο, χωρὶς τίποτε νὰ τὸν προμηνύει, ἐντελῶς παράλογα. Τὸ τραγούδι τῆς ζωῆς γίνεται ἡ αἰτία τοῦ χαμοῦ της:

Γιατὶ
Στὸ ἀγκίστρι τοῦ θανάτου
Τὸ δόλωμα ἦταν ἡ ζωή.[5]

Σὲ διδακτικὸ δοκίμιό του γιὰ τὸ «Μυρολόγι τῆς φώκιας» ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, συνεξετάζοντας τὸ διήγημα αὐτὸ μὲ τὴ «Γλυκοφιλοῦσα», παρατηρεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ ἑξῆς:

> Στὸ κείμενο τῆς «Γλυκοφιλούσας» ἡ θύελλα, οἱ θάνατοι, τὰ ἄσπιλα λείψανα τῶν παιδίων, ὅλα προετοιμάζουν τὴ σωτηρία τοῦ Μπόζα ποὺ εἶναι κρεμασμένος στὸν γκρεμό. Ἀντίθετα στὸ «Μυρολόγι» ὅλα προαναγγέλλουν τὸ κατρακύλημα τοῦ

---

[4] Ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος ἐντόπισε καὶ τὶς πιθανὲς λογοτεχνικὲς πηγὲς τοῦ Σουραυλῆ τοῦ διηγήματος στὸν Τζέρομ Κ. Τζέρομ καὶ στὸν Ἴψεν, στὸ μελέτημά του «Ὁ Παρδαλὸς Συρικτὴς τῆς Ἐμλίνης», περ. *Ἀντί*, τχ. 793, 3.10.2003, καὶ τώρα στὸ βιβλίο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος – Λαμπρινὴ Τριανταφυλλοπούλου, *«Ὁ Παρδαλὸς Συρικτὴς τῆς Ἐμλίνης». Γιὰ τὸν μεταφραστὴ Παπαδιαμάντη*, Οἱ Νεώτεροι γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη/Νεφέλη, Ἀθήνα 2007, σ. 116-122.

[5] Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, *Τὰ ποιήματα τοῦ Μανδαρίνου*, ὕψιλον/βιβλία, Ἀθήνα 2002, σ. 30.

> κοριτσιοῦ στὴ θάλασσα. Σὲ τοῦτο ὀφείλεται ἡ διαφορά, ὄχι στὸ ὕφος ἀλλὰ στὴν ὀξύτητα.[6]

Δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω. Στὴ «Γλυκοφιλοῦσα», ὁ κίνδυνος εἶναι ὑπαρκτός, ὁ Στάθης ὁ Μπόζας διακινδυνεύει, ὑποβάλλει τὸν ἑαυτό του σὲ μεγάλο κίνδυνο γιὰ νὰ σώσει τὶς αἶγες του, ἂν κατρακυλοῦσε στὸν γκρεμὸ δὲν θὰ μᾶς ἐξέπληττε, ἄλλωστε μόλις ποὺ γλιτώνει. Ἀντίθετα, στὸ «Μυρολόγι» δὲν ὑπάρχει κανένας ὁρατὸς κίνδυνος, ἡ Ἀκριβούλα ἀκολουθεῖ τὰ ἴχνη τῆς χαρᾶς καὶ ὁδηγεῖται στὸν θάνατο, θέλει νὰ παίξει καὶ πεθαίνει.

Δὲν περιμέναμε βέβαια νὰ διαβάσουμε τὸ «Μυρολόγι» γιὰ νὰ μάθουμε ὅτι ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ πραγματικός, ἕνας κόσμος χαροκαμένος, οὔτε ἀκόμη γιὰ νὰ δοῦμε τὴν ἀξεχώριστη συνύφανση ζωῆς καὶ θανάτου, χαρᾶς καὶ λύπης, ἡδονῆς καὶ ὀδύνης, ὅσο κι ἂν αὐτὴ ἐκφράζεται στὸ διήγημα μὲ τὸν πιὸ ἀριστουργηματικὸ τρόπο. Πιστεύω ὅτι στὸ «Μυρολόγι» τὸ βάρος πέφτει ἀλλοῦ. Πέφτει, θὰ τὸ ἐπαναλάβουμε, στὸν ἀδυσώπητο χαρακτήρα τῆς ζωῆς, τῆς ζωῆς ποὺ ἐξακολουθεῖ παρὰ τὸν πόνο καὶ τὸν θάνατο τοῦ ἄλλου (καὶ τὸν δικό μας), ποὺ ἐξακολουθεῖ χωρὶς νὰ τὸν παίρνει κὰν εἴδηση. Ποὺ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ἐξακολουθεῖ, ὡραία, ἀβάσταχτα ὡραία.

Ἔχω ἀναρωτηθεῖ πολλὲς φορὲς πόση ἀπόγνωση –δὲν λέω θλίψη ἢ πόνο, ἀλλὰ ἀπόγνωση– κρύβει μέσα του αὐτὸ τὸ διήγημα. Πολλὴ ἀπόγνωση, πιστεύω τελικά. Τί ἦταν ἡ ζωὴ αὐτοῦ τοῦ ἐννιάχρονου παιδιοῦ; Ἕνα τίποτα,

---

[6] Λ. Κούσουλας – Χ. Μηλιώνης – Γ. Παγανὸς – Ν. Τριανταφυλλόπουλος, *Νεοελληνικὰ διδακτικὰ δοκίμια γιὰ τὸ Λύκειο*, β΄ ἔκδοση συμπληρωμένη, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1981, σ. 333.

σὰν τὴ διαδρομὴ τοῦ καραβιοῦ ποὺ δὲν προλαβαίνει νὰ αὐλακώσει τὴ θάλασσα, νὰ ἀφήσει ἀπόνερα («ὁλκοὺς» στὴ γλώσσα τοῦ Παπαδιαμάντη),[7] ὅπως εἶναι γραμμένο –καὶ μακάρι, Θεέ μου, νὰ μὴν ψαλλόταν ποτὲ– στὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία εἰς νήπια τελευτήσαντα:[8] «ὥσπερ γὰρ ναῦς τις ἴχνος οὐκ ἔχουσα οὕτως ὑπέδυς ἐξ ὀφθαλμῶν μου ταχύ». Καὶ ὁ θάνατός του; «Ἕνας ἀσήμαντος παφλασμὸς» («a splash quite unnoticed») ποὺ δὲν κινεῖ τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον κανενός, σύμφωνα μὲ τὸ ποίημα τοῦ Οὐίλλιαμ Κάρλος Οὐίλλιαμς ποὺ προαναφέραμε, γιὰ τὸν ἴδιο πίνακα τοῦ Μπρέγκελ. Πῶς γίνεται λοιπὸν νὰ μὴν εἶναι ἀπεγνωσμένο τοῦτο τὸ διήγημα; Παρὰ ταῦτα μπορεῖ νὰ ξεγελαστεῖ κανεὶς καὶ νὰ μὴν προσέξει τὸ βάθος τῆς ἀπόγνωσης, γιατὶ τὸ διήγημα δὲν εἶναι διόλου ζοφερό, ἀπεναντίας εἶναι, θὰ ἔλεγες, εὐφρόσυνο, ὅπως καὶ ὁ πίνακας τοῦ Μπρέγκελ, ἀκόμα καὶ ὅταν περιγράφει τὸν περίβολο τοῦ θανάτου:

> Κατέβαινε [ἡ γρια-Λούκαινα] σιγὰ τὸν κατήφορον, τὸ μονοπάτι, καὶ μὲ ψίθυρον φωνὴν ἔμελπεν ἓν πένθιμον βαθὺ μυρολόγι, φέρουσα ἅμα τὴν παλάμην εἰς τὸ μέτωπόν της, διὰ νὰ σκεπάσῃ τὰ ὄμματα ἀπὸ τὸ θάμβος τοῦ ἡλίου, ὁποὺ ἐβασίλευεν εἰς τὸ βουνὸν ἀντικρύ, κ' αἱ ἀκτῖνές του ἐθώπευον κατέναντί της τὸν μικρὸν περίβολον καὶ τὰ μνήματα τῶν νεκρῶν, πάλλευκα, ἀσβεστωμένα, λάμποντα εἰς τὰς τελευταίας του ἀκτῖνας. (4.297.11-16)

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία ζοφερότητας, ὁ εὐφρόσυνος σχεδὸν τόνος εἶναι ἐκεῖνα ποὺ κρύβουν, ποὺ συγκαλύπτουν τὴν ἀπόγνωση.[9]

---

[7] *Ἡ Φόνισσα*, 3.513.26.

[8] Θυμίζω ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης παραθέτει ἀποσπάσματα τροπαρίων της στὸ διήγημά του «Τραγούδια τοῦ Θεοῦ», 4.389-394.

[9] Στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ διηγήματος (ἐφ. *Πατρίς*, 13.3.1908)

Ἀπόγνωση ἀσφαλῶς, ἀλλὰ χωρὶς ὀργή, γογγυσμὸ ἢ μάταιες ἐξεγέρσεις. Ἀπόγνωση καὶ ἀποδοχή. Ἔτσι πορεύεται ὁ κόσμος. Μιὰ ἀποδοχὴ πονεμένη, ὄχι εὐτράπελη ἢ ἀνάλγητη καὶ κυνική. Ἡ ἀποδοχὴ ἑνὸς ἀνθρώπου ποὺ δὲν περιμένει πιὰ τίποτε ἀπὸ αὐτὴ τὴ ζωή.

Πόσο δίκιο εἶχε ὁ Ὤντεν, γιὰ νὰ ξαναγυρίσουμε σὲ αὐτόν, στὴ μετάφραση, αὐτὴ τὴ φορά, γιὰ λόγους δικαιοσύνης, τοῦ Σεφέρη, ὅταν ἔγραφε στὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματός του:

Ποτὲ δὲν κάναν λάθος οἱ Παλιοὶ Τεχνίτες
Πάνω στὸν ἀνθρώπινο πόνο: πῶς τὴν καταλαβαῖναν
Τὴ θέση του στὴ ζωή· πὼς ἔρχεται νὰ μᾶς εὕρει
Καθὼς τρώει ὁ ἄλλος ἢ ἀνοίγει ἕνα παράθυρο ἢ
ἀκόμη περπατᾶ βαριεστισμένος.

Ὁ παλιὸς τεχνίτης –«παλαιὸς Δάσκαλος» θέλει ἡ μετάφραση τοῦ Λορεντζάτου– Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης κλείνει τὸ διήγημά του μὲ ἕνα ποίημα:

Αὐτὴ ἦτον ἡ Ἀκριβούλα
ἡ ἐγγόνα τῆς γρια-Λούκαινας.
Φύκια 'ναι τὰ στεφάνια της,

ἡ σύνταξη τῆς ἐφημερίδας εἶχε προτάξει, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος στὸ ἀντίστοιχο Ὑπόμνημα τῆς ἔκδοσης τοῦ Δόμου (4.661, σημ. 1), τὸ ἑξῆς σημείωμα: «Δημοσιεύομεν κατωτέρω ἓν ἀνέκδοτον διήγημα τοῦ διακεκριμένου διηγηματογράφου. Τὸ "Μυρολόγι τῆς φώκιας" ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα τὸ τάλαντον τοῦ διηγηματογράφου ἔχει δώσει εἰς τόσα μέχρι τοῦδε ἀριστουργήματά του. Ἡ ἁπλότης τῆς φράσεως, τὸ ζωντανὸν τῶν εἰκόνων του καὶ ἡ βαθεῖα περιπάθεια τῆς ἐμπνεύσεώς του ὑπάρχουν εἰς τὸ "Μυρολόγι τῆς φώκιας", εἰς τὸ σύνολον τοῦ ὁποίου τόσον δυνατὸς καὶ τόσον γνωστὸς ἐπιχύνεται ὁ τοπικὸς χρωματισμός»(!).

κοχύλια τὰ προικιά της...
Κ' ἡ γριὰ ἀκόμα μυρολογᾷ
τὰ γεννοβόλια της τὰ παλιά.
Σὰν νά 'χαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθια κ' οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου.

Στὸ ἄναρθρο αὐτὸ μοιρολόι –τὸ μοιρολόι τοῦ τίτλου, μὴν τὸ ξεχνᾶμε– μεταφρασμένο «εἰς ἀνθρώπινα λόγια», συγκεφαλαιώνεται καὶ συμπυκνώνεται ὅλο τὸ διήγημα. Παρουσιάζονται τὰ δύο πρόσωπα τοῦ δράματος, ἡ Ἀκριβούλα καὶ ἡ Λούκαινα, ὁ τραγικὸς θάνατος τῆς πρώτης (διὰ πνιγμοῦ, ὅπως καὶ τόσων ἄλλων ἡρώων τοῦ Παπαδιαμάντη) καὶ ὁ ἀνυποψίαστος θρῆνος τῆς δεύτερης γιὰ περασμένους θανάτους – ἂν περνάει ποτὲ ὁ θάνατος. Στοὺς δύο τελευταίους στίχους ἀποσταλάζει ἡ φιλοσοφία ζωῆς τοῦ Παπαδιαμάντη. Μὲ ὅποιον προσάπτει στοὺς στίχους τὴ μομφὴ τῆς κοινοτοπίας θὰ συμφωνοῦσα πρόθυμα. Εἶναι ἀναμφίβολα κοινοτοπία τὸ πικρὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο ἔχουν καταλήξει αἰῶνες καὶ αἰῶνες, μυριάδες μυριάδων ἄνθρωποι, «τρύπα σκαμμένη ἀπὸ γενιὲς μυρμηγκιῶν», ὅπως ἔλεγε καὶ ὁ Μπωντλαίρ, ποὺ κλείνει μέσα της «τεράστια βάθη σκέψης»[10] καὶ γιὰ αὐτὸν τὸν λόγο δὲν ἔχει καμία ἀνάγκη τὴν πρωτοτυπία. Καὶ ὡστόσο τί διατύπωση! Μιὰ ἀναφορικὴ πρόταση, προσδιοριστικὴ τῆς κύριας πρότασης τῆς προηγούμενης περιόδου, μὲ τὴν ὁποία ἐκφράζεται, μᾶς λέει ὁ Τζάρτζανος στὴ *Νεοελληνικὴ Σύνταξι* (τόμ. Β΄, §267), «ὑποθετικὴ παρομοίωσις»: ἡ Λούκαινα δηλαδὴ θὰ εἶχε δίκιο νὰ θρηνεῖ (μόνο) τὰ

[10] Μπωντλαίρ, *Ἐπιλογὴ ἀπὸ τὰ «Journaux Intimes»*, μτφρ. Εὐρυδίκη Παπάζογλου, Στιγμή, Ἀθήνα 1993, ἀπ. 14.

παλιὰ –πεθαμένα– γεννοβόλια της, ἂν τὰ βάσανα τοῦ κόσμου εἶχαν τελειωμό· δὲν ἔχουν ὅμως, καὶ γι' αὐτό, ἀντὶ γιὰ τὰ παλιὰ ἢ μαζὶ μὲ αὐτά, θὰ ἔπρεπε νὰ θρηνεῖ τὴ νέα σπορὰ τοῦ θανάτου.

Καὶ πότε εἶναι γραμμένο τὸ ποίημα αὐτό; Τὸ 1908. Ὁ Παπαδιαμάντης δηλαδή, ἂν αὐτὸ ἔχει καμιὰ σημασία, νεωτερίζει ποιητικὰ τριάντα σχεδὸν χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1935, τὸ πλέον ἐπίσημο γενέθλιο ἔτος τοῦ νεοελληνικοῦ ποιητικοῦ μοντερνισμοῦ.[11] Δὲν ἔχω τρόπο –καὶ ποιός ἔχει;– νὰ ἀποδεικνύω τὴν ἀξία ἑνὸς ποιήματος οὔτε καὶ νὰ ἐξηγῶ πειστικὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους μοῦ ἀρέσει. Γι' αὐτὸ μοιραῖα θὰ δογματίσω. Θεωρῶ τὸ ποίημα αὐτὸ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα τῆς νεοελληνικῆς ποίησης τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Καμιὰ λέξη δὲν περισσεύει καὶ καμιὰ δὲν λείπει. Οὔτε συλλαβὴ περιττὴ ἢ παραπανίσια, πλειοδοτεῖ, ἀλλὰ χωρὶς ὑπερβολή, ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος.[12] Καὶ ὅλη ἡ τραγικότητα τῆς ζωῆς μὲ ὁμηρικὴ ἁπλότητα. Τέλειο.

(2001)

---

[11] Χάρηκα πολὺ ὅταν διάβασα ἀργότερα νὰ γράφει κάτι παρόμοιο ὁ Λορεντζάτος στὰ *Collectanea* (c. 1172).

[12] *Νεοελληνικὰ διδακτικὰ δοκίμια γιὰ τὸ Λύκειο*, ὅ.π., σ. 328.